

УДК 334.758:332.122

І.М. Олійченко, д-р держ. упр., професор

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

Г.М. Самійленко, канд. екон. наук, доцент

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ВИКОРИСТАННЯ КЛАСТЕРНОГО ПІДХОДУ В УПРАВЛІННІ ПРОМИСЛОВИМ РОЗВИТКОМ РЕГІОНУ

У статті визначені переваги та труднощі, пов'язані з реалізацією кластеризації промисловості регіону, запропоновано заходи, спрямовані на активізацію розповсюдження та застосування кластерного підходу, окреслено його роль та значення в управлінні регіональними системами. Обґрунтовано необхідність застосування кластерного підходу як однієї з технологій управління розвитком промисловості регіону, адаптованої до сучасних економічних реалій.

Ключові слова: кластерний підхід, кластерна модель, промисловість регіону, управління промисловим розвитком регіону.

В статье определены преимущества и трудности, связанные с реализацией кластеризации промышленности региона, предложены меры, направленные на активизацию распространения и применения кластерного подхода, обозначены его роль и значение в управлении региональными системами. Обоснована необходимость применения кластерного подхода как одной из технологий управления развитием промышленности региона, адаптированной к современным экономическим реалиям.

Ключевые слова: кластерный подход, кластерная модель, промышленность региона, управления промышленным развитием региона.

In this article the advantages and difficulties associated with implementation of industry clustering in the region, proposed measures aimed at enhancing the dissemination and use of cluster approach, outlined his role and importance in the management of regional systems. The necessity of applying the cluster approach as one of the technologies of industrial development in the region, adapted to modern economic realities.

Key words: cluster approach, cluster model, the industry of the region, managing industrial development in the region.

Постановка проблеми. Необхідність застосування саме регіонально-галузевого підходу з метою забезпечення гармонійного та комплексного економічного розвитку на макро-, мезо- та мікрорівні доводить сучасний досвід науки та практики управління економіки. Особливу увагу сьогодні приділяють вирішенню проблем деформації галузевої структури промисловості в розрізі регіонів, яка посилюється та зменшує віддачу галузі з наявним високим потенціалом. Досвід розвинутих країн переконує, що ефективна економічна система неможлива без розвитку та стимулювання промислового сектору. Саме тому виникає потреба в розробці нових методичних підходів і практичних процедур щодо управління механізмом розвитку промисловості, як однієї з провідних ланок економіки.

У сучасних умовах функціонування промисловості регіону зазнає значних змін, обумовлених структурними трансформаціями регіональної економіки, значним впливом глобалізаційних та регіоналізаційних тенденцій. За таких умов особливого значення набуває дослідження кластерного підходу як невід'ємної складової прийняття ефективних управлінсько-господарських рішень на регіональному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретичних та практичних питань та проблем промислового розвитку присвячені праці багатьох українських учених: О. Амоши, О. Алімова, М. Бутка, Б. Буркинського, В. Геєця, В. Горника, Б. Данилишина, С. Дорогунцова, В. Захарченка, В. Семиноженка, Л. Чернюк, М. Чумаченка та інших.

Вивчення різноманітних питань кластеризації відображено у працях закордонних дослідників: А. Гребьонкіна, В. Івантера, В. Кондратьєва, А. Коробкова, М. Портера, В. Прайса, І. Толенадо та ін. Серед вітчизняних науковців, що займаються цією проблематикою, слід зазначити Є. Безвушко, М. Войнаренка, В. Гейця, А. Гойка, А. Гусакова, Б. Данилишина, Ж. Мингальову, Г. Семенова, С. Соколенка, С. Ткачову, В. Федоренка, В. Чевганову та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. За наявності значного науково доробку з цієї тематики, низка питань не знайшли ґрунтовного вивчення. Зокрема, розгляд та вивчення кластерного підходу як технології управління регіональним промисловим розвитком не дістав достатнього відображення в наукових дослідженнях.

Мета статті. Метою цієї статті є визначення ролі та обґрунтування доцільності застосування кластерного підходу в управлінні промисловістю регіону.

Виклад основного матеріалу. Наявність численних проблем у функціонуванні промислового комплексу регіону та неможливість їх розв'язання впродовж останніх років потребує активного пошуку шляхів подолання подібної ситуації. Адекватним сучасним економічним реаліям є застосування кластерного підходу як найбільш перспективного та оптимального напрямку розвитку промисловості регіону. Впровадження цього підходу є позитивним моментом як для регіонального розвитку в цілому, так і для всіх його складових. При цьому виникає низка питань (організаційних, економічних тощо) щодо кластеризації промислового комплексу регіону, які потребують відповідей.

Процес формування промислового комплексу регіону на основі кластерної моделі полягає передусім в інтеграції ряду підприємств перспективних видів промислової діяльності області. Інтеграційні зв'язки, які виникають у підприємств, мають позитивні та негативні аспекти. До позитивних аспектів інтеграції підприємств слід, по-перше, віднести згоду підприємств зменшувати витрати, зокрема транспортні, трансакційні, на одиницю продукції тощо, по-друге, мати переваги під час отримання кредитних та інших видів ресурсів, по-третє, краще розповсюджувати інформацію, знижувати ризики тощо, що в результаті приводить до підвищення ефективності функціонування та конкурентоспроможності суб'єктів господарювання. До негативних – поява довгострокових партнерських відносин, що призводять до зменшення або втрати гнучкості та конкуренції. Крім того, можна виділити негативні аспекти при горизонтальній інтеграції – складність управління великими господарськими структурами, при вертикальній інтеграції – обмеження мобільності, гнучкості, значні витрати на здійснення функцій управління тощо [1, с. 122-124].

Враховуючи вищевикладене, зазначимо, що, на нашу думку, кластерна модель, сутність якої полягає в об'єднанні й співпраці економічно самостійних підприємств-учасників кластера задля досягнення спільної мети, дає можливість уникнути негативних аспектів інтеграції, тоді як повною мірою сприяє використанню її позитивних моментів. Серед переваг кластеризації слід вказати на покращення взаємодії між учасниками кластера з різних сфер: підприємств, органів влади, наукових, освітніх закладів тощо; появу сильного поштовху для регіонального розвитку; згоду вирішити багато накопичених проблем регіону в різних сферах діяльності за рахунок активізації інноваційної діяльності та залучення інвестиційних ресурсів тощо.

Аналіз літературних джерел [2, с. 107-109; 3, с. 51-52] дав змогу визначити переваги та труднощі, які пов'язані з реалізацією кластерного підходу щодо промислового комплексу Чернігівської області. Переваги кластеризації промислового комплексу в Чернігівській області: – розвиток промисловості регіону, а отже і регіону в цілому;

- формування позитивного іміджу регіону та підвищення рівня регіонального розвитку;
- збільшення кількості робочих місць;
- покращення відносин та налагодження взаємодії та довіри між органами влади та бізнесом;
- можливість виявлення «вузьких місць» інститутів співпраці у сфері освіти та науки тощо та знайти шляхи їх вирішення.

Труднощі кластеризації промислового комплексу в Чернігівській області:

- недостатня інформаційна обізнаність зацікавлених сторін з цього питання;
- відсутність досвіду з реалізації кластерної моделі;
- низький рівень корпоративної культури;
- відсутність системи управління бізнес-процесу на регіональному рівні;
- небажання, нерозуміння та подекуди страх окремих керівників підприємств (потенційний учасників кластер-структур) до об'єднання (інтеграції) внаслідок проявлення

природного опору до організаційних змін; – традиційна недовіра до влади з боку бізнесу.

При всій позитивності та необхідності застосування кластерної моделі в нашій країні, з основними положеннями кластерної концепції добре обізнана або принаймні знайома мала частка людей. Питанням та проблемам впровадження кластерного підходу не присвячується достатньої уваги ні з боку держави та регіональної влади, ні з боку засобів масової інформації. Таким чином, задля інформатизації кластерної моделі необхідно здійснити ряд заходів (табл.), реалізація яких сприятиме формуванню та розвитку промисловості регіону через кластеризацію. Запропоновані заходи містять коло реальних дій, здійснення яких дасть змогу охопити всі напрямки, пов'язані з формуванням кластер-структур.

Застосування кластерного підходу до формування та розвитку промисловості регіону в Чернігівській області є необхідним кроком, реалізація якого вимагає швидких та скоординованих дій. Ініціатором створення кластерних структур у Чернігівській області могла б стати влада (органи регіональної та місцевої влади та місцевого самоврядування). Така думка ґрунтується, по-перше, на вивчені підтримки кластерів з боку влади (уряду) в закордонних країнах. Аналіз закордонного досвіду виявив велику кількість різноманітних урядових організацій з підтримки діяльності кластерів, серед них значимо такі, як урядові агентства, департаменти навколо кластерів [4, с. 261], агентства з економічного розвитку (Міністерство економічного розвитку, Міністерство з технологій тощо) [5, с. 165], міністерська «група регулювання», національне Міністерство промисловості малого бізнесу тощо. По-друге, відсутність подібних урядових структур в Україні, які б могли впроваджувати кластерний підхід. По-третє, піднесення ролі регіонів у реалізації кластерної моделі в умовах глобалізації. По-четверте, слабкий розвиток неформальних відносин, відсутність розвинутого громадянського суспільства та громадянської культури в країні (малий досвід з організації суспільних та партійних рухів, профспілкових об'єднань, низький рівень активності та громадських ініціатив, а також зацікавленості громадян у суспільному та політичному житті).

Таким чином, започаткування впровадження кластерної моделі в Україні доцільно покласти на органи влади на національному та регіональному рівнях. Але це не означає, що до цього процесу не повинні долучатися також суспільні структури та органи області, навпаки їм повинна відводитися значна роль у застосуванні кластерного підходу до формування та розвитку промисловості регіону. Подібні структури Чернігівської області сприятимуть налагодженню зв'язків між складовими кластера та місцевими органами управління, мобілізації співпраці між промисловими підприємствами кластера та інститутами співпраці у сфері науки, освіти, фінансів тощо.

Таблиця

Заходи, направлені на поширення (популяризацію) впровадження кластерного підходу

Заходи	Основний зміст
1	2
Інформаційні	- розповсюдження та пояснення основних положень кластерної концепції за допомогою ЗМІ; - використання інтернет-ресурсу задля інформування про кластерну модель; - проведення круглих столів, форумів тощо
Нормативно-правові	- прийняття законодавчих актів задля сприяння утвердження та розвитку кластерних структур, таких як «Про основні засади створення кластерів в Україні», «Про державну кластерну політику» тощо; - впровадження стандартів якості та сертифікації продукції кластерних утворень; - введення кластерних структур у межі правового поля, тобто надання їх правового статусу та узаконення діяльності

Продовження табл.

1	2
Організаційні та економічні	<ul style="list-style-type: none"> - створення владного органу з координації кластер-структур та контролю за їх діяльністю; - залучення підприємств у діяльність кластерів; - налагодження взаємозв'язків між учасниками кластера; - сприяння створенню інноваційної інфраструктури в регіоні; - підготовка відповідних фахівців та спеціалістів; - поліпшення функціонування інститутів співпраці та залучення їх до діяльності кластерних утворень

Формування структури управління кластером є важливим аспектом налагодження його роботи. Ми погоджуємося з деякими дослідниками [6; 7], що таким органом повинна стати асоціація. Основною метою діяльності асоціації є об'єднання учасників кластера та захист їх інтересів, координація діяльності кластера, своєчасне реагування та прийняття рішень задля підвищення конкурентоспроможності та сталого розвитку [8].

Сучасні ринкові умови, в яких функціонує промисловість регіону, ставлять актуальні питання, пов'язані з доцільністю подальшого розвитку промисловості на регіональному рівні за існуючих методів та підходів.

Існуючу структуру промислового комплексу регіону, його головні структурні сегменти та складові, рівень їх функціонування та розвитку визначає багаторічна спадщина радянських часів: підходи та методи управління, цілі та задачі, перспективи розвитку. За часів радянської влади функціонуванню та розвитку промислового комплексу приділялася значна увага, але для реалізації специфічних цілей планово-адміністративної системи господарювання. Внаслідок чого, по-перше, випереджальними темпами розвивалися лише окремі галузі та виробництва промисловості, зокрема, важке машинобудування, авіо-, судно- і ракетобудування та інші види промислової діяльності, які забезпечували передусім військово-промисловий комплекс; по-друге, недостатньої враховувалися регіональні аспекти та особливості діяльності промисловості.

Отже, на тлі не багатьох позитивних аспектів сучасного стану промисловості, таких як наявність певного потенціалу промисловості регіону та стає функціонування деяких його складових, проглядається велика кількість невирішених проблем та труднощів у промисловій сфері. Найбільшою проблемою і промислових підприємств як складових промислового комплексу й інших його елементів, а також об'єктів інфраструктури є їх неадаптованість до сучасних умов: глобалізаційних викликів та інтеграційних процесів. При цьому органи влади майже не мають змоги впливати на перебіг подій, так як ними втрачені реальні управлінські важелі. Вирішенню зазначених проблем та труднощів сприятиме застосування нового, адекватного сьогоденню кластерного підходу.

Принципова схема кластеризації промисловості регіону враховує розроблений процес формування та розвитку структурних сегментів промислового комплексу на основі кластерного підходу, реалізація якого потребує проходження таких етапів: визначення необхідності та доцільності кластеризації; аналіз просторових передумов створення кластера; реалізація заходів по організації кластерних формувань; оцінка створення кластерної структури; регіональний менеджмент функціонування кластера [9], а також переваги та недоліки функціонування промисловості регіону в сучасних умовах. Задля чого пропонується формування ініціативної групи, яка б дослідила сучасні тенденції та підходи до функціонування та розвитку промисловості в розвинутих країнах, виявила переваги та недоліки реалізації кластерної моделі в промисловості регіону, розглянула реальність застосування кластерного підходу, обґрунтувала заходи та кроки його реалізації.

До складу ініціативної групи повинні ввійти всі зацікавлені сторони: по-перше, органи влади, по-друге, представники промислових підприємств, по-третє, представники фірм та компаній інфраструктури, суміжних та підтримуючих галузей та видів діяльності; по-четверте, представники наукових установ та освітніх закладів регіону; по-п'яте, представники фінансових установ та інститутів співпраці в інших сферах діяльності.

Головні цілі створеної ініціативної групи слід вбачати в розробці теоретичних, практичних та наукових підходів до застосування кластерного підходу як найбільш дієвого та доцільного в сучасних умовах, наданні обґрунтованих висновків щодо виявлених труднощів, можливостей та перспектив застосування кластерного підходу.

Досягнення цих цілей можливе за умов виконання таких завдань:

- вивчення вітчизняного та зарубіжного досвіду країн щодо кластерної діяльності;
- з'ясування переваг та недоліків кластерного підходу;
- визначення головних труднощів та перешкод реалізації кластерного підходу;
- дослідження передумов застосування кластерної моделі в промисловості Чернігівської області;
- виявлення наслідків кластеризації промислового комплексу регіону;
- прогнозування ефективності діяльності кластерних утворень та результативності кластеризації для промисловості та економіки регіону.

Під час прийняття рішення щодо розвитку промисловості регіону на основі кластерного підходу необхідно передусім врахувати наявний потенціал Чернігівської області:

- вигідне географічне розташування області;
- структурно розгалужений промисловий комплекс регіону;
- наявність потрібних ресурсів, зокрема природних, трудових тощо;
- наявність сприятливих умов та інфраструктури для реалізації кластерного підходу;
- наявність позитивних тенденцій розвитку інститутів співпраці в деяких сферах діяльності, зокрема у фінансовій, освітній тощо.

Також слід відзначити, що застосування кластерного підходу до функціонування структурних сегментів промислового комплексу регіону дозволить раціонально використовувати ресурси регіону завдяки:

- розвитку перспективних видів промислової діяльності, які найбільш забезпечені відповідними ресурсами;
- впровадженню в діяльність підприємств кластера ресурсозберігаючих технологій;
- залученню інвестицій для модернізації старих технологій та методів організації виробництва, диверсифікації виробництва;
- підвищенню інноваційного рівня підприємств-членів кластерних структур;
- підвищенню конкурентоспроможності продукції підприємств кластера, в тому числі за рахунок зниження ресурсомісткості продукції.

Оцінивши можливості, загрози та переваги запровадження кластерної моделі, необхідно розробити теоретико-методологічні підходи щодо формування та розвитку промисловості регіону та їх практичну реалізацію. Задля цього передусім потрібно з усіх потенційних об'єктів кластеризації, тобто видів промислової діяльності, визначити перспективні та пріоритетні. Для визначення пріоритетів необхідно користуватися відповідною інформацією, джерелом якої можуть бути передусім органи статистики, які надають офіційні дані, але їх кількість досить обмежена, що ускладнює процес прийняття рішень. Додатковими джерелами необхідного масиву інформації також можуть бути міністерства, відомства, управління тією чи іншою сферою діяльності, а також надбання, розробки та дослідження науковців та передових наукових установ, думка експертів тощо.

Визначення пріоритетних напрямків розвитку промислового комплексу є першочерговим завданням, виконання якого необхідне та актуальне на сучасному етапі економічного розвитку [10; 11].

У промисловості слід виокремити такі пріоритети, як загальноекономічні, галузеві, внутрішньогалузеві, внутрішньовиробничі, територіальні [12, с. 91-94].

Визначення загальноекономічних пріоритетів полягає у пріоритетному розвитку однієї з господарюючих сфер: або матеріального виробництва (в тому числі промисловість), або невиробничої сфери протягом визначеного періоду часу.

Галузеві пріоритети – це випереджальний розвиток певної галузі або галузей порівняно з іншими. Однією з таких галузей є, безперечно, промисловість, тому що:

- в ній зайнято близько однієї третини населення;
- зосереджено близько третини основних засобів виробництва;
- вона є основним джерелом оплати праці;
- забезпечує більшість податкових надходжень;
- займає провідне місце за валютними поповненнями,
- формує левову частку прибутку підприємств країни.

Внутрішньогалузеві пріоритети – це переважання тих або інших складових галузі. Такої переваги можна досягти шляхом модернізації та оновлення обладнання, диверсифікації виробництва, удосконалення методів праці та організації виробництва, активізацією інноваційної та інвестиційної діяльності тощо. Внаслідок чого можна досягти удосконалення структури промисловості, системи управління, забезпечення умов конкуренції підприємств різних форм власності, цілісного та комплексного розвитку промислової діяльності країни та її регіонів.

Внутрішньовиробничі пріоритети – досягнення вищих темпів розвитку окремих підприємств окремих галузей, підгалузей та виробництв. Передусім досягнення такого роду пріоритетів полягає у налагодженні добре функціонуючої операційної системи підприємства, а саме:

- формування та розвиток маркетингової підсистеми задля налагодження постачань, замовлень, збутової діяльності тощо;
- перманентний розвиток виробничої підсистеми в контексті підтримки нормального технічно-організаційного рівня;
- налагодження добре функціонуючої логістичної підсистеми;
- організація контролінгу та управлінського аналізу на підприємствах задля суворого контролю витрат та оперативного прийняття управлінських рішень на підприємстві;
- активізація інноваційної та інвестиційної діяльності на підприємстві;
- створення добре налагодженої фінансової підсистеми;
- розвиток кадрової підсистеми: навчання, підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації персоналу.

Територіальні пріоритети пов'язані з різним соціально-економічним рівнем розвитку різних регіонів країни. Так, пріоритетні напрями розвитку регіонів України на період до 2015 року визначені Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року». Зокрема для Чернігівської області окреслені такі пріоритетні напрями розвитку [13]:

- розвиток висотехнологічного машинобудування;
- розвиток високопродуктивного агропромислового комплексу;
- розвиток прикордонного співробітництва;
- ліквідація наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;
- розвиток галузі зв'язку і телекомунікацій;
- розвиток туризму.

Задля застосування кластерної моделі щодо функціонування промисловості регіону необхідним кроком є розробка стратегії з кластерних ініціатив. У межах стратегії повинно бути розглянуто, по-перше, формування складу кластерів з пріоритетних напрямів промислової діяльності регіону. Під час формування структури кластера необхідно врахувати такі аспекти: географічний (тобто просторе об'єднання підприємств та сфер діяльності та застосування до них кластеризації), наявність вертикальних зв'язків (їх налагодження від постачальника до споживача), наявність горизонтальних зв'язків (різнібічні господарські зв'язки, пов'язані з спільним використанням технологій, збутових каналів тощо), технологічні (можливість використовувати однакову технологію), наявність центру або ядра кластера (всі підприємства-учасники кластера пов'язані з ним та взаємодіють), можливість розширення меж кластерних утворень (завдяки об'єднанню різних сфер діяльності, які використовують спільні можливості, що призведе до економії витрат та подальшого розвитку). По-друге, створення управлінської моделі кластерними утвореннями. Задля заохочення вступу та приєднання підприємств до кластерних структур правління асоціації окремо повинно зазначити позитивні моменти функціонування учасників кластера, такі як можливість користуватися в своїй діяльності новими розробками, інноваціями, досягненнями наукових установ та центрів; спеціалізованими кадрами; дешевими промисловими об'єктами; можливість знизити витрати діяльності. По-третє, фінансові аспекти діяльності кластера. Так, досвід країн світу визначає такі джерела фінансування кластерних проектів – це кошти федеральних та регіональних бюджетів, підприємств-учасників кластера, міжнародних організацій. На стадії зародження кластерних утворень велике значення має підтримка органів влади, а також можливість залучити кошти міжнародних організацій по підтримці кластерних ініціатив, у подальшому лівову частку коштів будуть приносити членські внески членів кластерів, кількість яких з розвитком кластерних структур буде збільшуватися.

Безпосередня реалізація розробленої стратегії кластерного розвитку промисловості регіону передбачає спостереження, регулювання, координування та здійснення контролю за функціонуванням кластера. Наслідком реалізації зазначеної стратегії слід вважати позитивні зрушення у функціонуванні промисловості регіону, серед яких перед усім слід зазначити наступні: адаптація та адекватна діяльність як промислового комплексу в цілому, так і його складових одиниць у сучасних умовах господарювання, підвищення рівня конкурентоспроможності продукції, підприємств кластерів, а отже і регіональної промисловості, активізація інноваційно-інвестиційної діяльності промисловості регіону.

При цьому необхідно зазначити, що стратегії кластерного розвитку промисловості регіону повинні бути узгодженими зі стратегіями розвитку регіону. Тобто розробку регіональної стратегії необхідно здійснювати з врахуванням наявності в регіоні ключових полюсів зростання – перспективних кластерів. З огляду на зазначене слід додати, що виявлення та формування кластерних структур, а також планування та прогнозування їх подальшої діяльності повинно неодмінно враховуватися в стратегії розвитку регіону. Тільки при зазначених умовах кластерний підхід може принести позитивні результати щодо управління промисловим розвитком регіону.

Висновки і пропозиції. При застосуванні кластерного підходу до модернізації промисловості регіону слід врахувати вітчизняну специфіку, обумовлену успадкованою деформацією її структури, стрімким руйнуванням технологічного потенціалу країни в трансформаційний період; неспроможністю створювати конкурентоспроможну продукцію внаслідок технологічного відставання від розвинутих країн. Реалізація кластерної моделі промисловості дозволить вирішити зазначені проблеми.

Застосування кластерного підходу істотно розширює набір традиційних ринкових критеріїв промислового розвитку, що дає змогу виявити напрямки переваг нової форми організації промислових виробництв.

Отже, зміна економічної формації з планової на ринкову, зміна моделі розвитку з індустріальної на інноваційну потребує зміни підходів та технологій управління розвитком як регіональних економічних систем у цілому, так і промислового сектору зокрема. Така зміна полягає у відмові від застарілих підходів, старої галузевої логіки управління промисловістю регіону. Застосування нових підходів, зокрема кластерного, в управлінні промисловістю регіону, сприятиме її системному та пропорційному розвитку.

Список використаних джерел

1. Буряк П. Ю. Інтегровані підприємницькі структури: формування, ефективність, потенціал: монографія / П. Ю. Буряк. – Львів: Логос, 2007. – 468 с.
2. Волкова Н. Н. Промышленные кластеры / Н. Н. Волкова, Т. В. Сахно. – Полтава: АСМИ, 2005. – 270 с.
3. Семенов Г. А. Створення кластерних об'єднань в умовах нової економіки: монографія / Г. А. Семенов, О. С. Богма. – Запоріжжя: КПУ, 2008. – 244 с.
4. Портер М. Конкуренція: пер. с англ. / Майкл Портер. – М.: Вільямс, 2003. – 496 с.
5. Третьяк В. П. Кластеры предприятий / В. П. Третьяк. – 2-е изд., дополн. и переработ. – Иркутск, 2006. – 220 с.
6. Гудзь П. В. Кластеризація розвитку курортно-рекреаційного комплексу регіону / П. В. Гудзь // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – № 64. – С. 46-51.
7. Організаційно-економічний механізм розвитку регіону: трансформаційні процеси та їх інституційне забезпечення: монографія / за ред. А. Ф. Мельник. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 608 с.
8. Самійленко Г. М. Управлінські аспекти формування та функціонування промислових кластерів регіону / Г. М. Самійленко // Економіка і регіон: наук. журнал Полтавського нац. техн. ун-ту ім. Ю. Кондратюка. – Полтава: ПолтНТУ, 2011. – № 4 (31). – С. 21-24.
9. Бутко М. П. Методологічні аспекти кластеризації промислового комплексу регіону / М. П. Бутко, Г. М. Самійленко // Економіка та держава – 2010. – № 2. – С. 38-43.
10. Коломойцев В. Е. Етапи, шляхи та ефективність структурної перебудови промислового комплексу України / В. Е. Коломойцев. – К.: Українська енциклопедія, 1997. – 32 с.
11. Коломойцев В. Е. Структурна трансформація промислового комплексу України: монографія / В. Е. Коломойцев. – К.: Українська енциклопедія, 1997. – 304 с.
12. Управління економічною безпекою регіону: сутність та механізм реалізації: монографія / М. А. Коваленко, І. І. Нагорна, Б. В. Сіленков. – Херсон: Олді-плюс, 2006. – 444 с.
13. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року [Електронний ресурс]: Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 року № 1001. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1001-2006-%EF>.